

İrəvanda

İstəyəm...

Mahirə HÜSEYNOVA,
filologiya elmləri doktoru, professor

şürük. Bu içinə düşdüyümüz nağl-ların yüyrək dili ilə də Zəngəzura, Sultanın uşaqlıq illərinə, oradansa “Kamal – Sevda” dastanına qədər yeriyirik.

Hələ, “İrəvanda qalmayan xal-ların”ın lirik ricətlərin keçidi ilə bağlanan hadisələrdə başlıca leyt-motivi olduğuna diqqət yetirə bil-mirik. Onun da fərqundə o vaxta

qədər olmaq lazım gəlməyəcək ki, dünən-lə bu günün arasında dayanan, ancaq gene-tik transformasiyanın deyil, mənəvi key-fiyyətlərin daşıyıcısı olan Sultan, əslində, gedəcəyimiz yolların yönümdür. Hələ bu yönümün bizi haraya qədər aparacağı mə-lum deyil, lakin özünü təsdiq etmiş, ucsuz-bucaqsız bir ölkənin ən mötəbər ədəbi mükafatına qədər gəlib çatmış yazıçının heyreti ilə açılan qapının astanasından içə-ri keçirik.

Bu heyratın subyektlərindən biri Sul-tanın “köhnə dincərlik dostu” olan Kazım, biri isə uşaq vaxtlarından itirdiyi atasıdır. İqtisadçı olan Kazımın təqdimatı belədir: “Kazım iqtisadçı idi, amma ədəbiyyatı elə dərindən bilirdi ki... Şeirlər yazırdı, bu şeirlərin çoxu çapa layiq idi, amma qəzetə şeir göndərmək, kitab çap etmək heç ağ-lına da gəlmirdi. Hə, Kazım istəseydi yaz-ıçı da ola bilirdi, amma...”

Atası isə... : “Sultan Kazımı xatırla-yanda həmişə atası düşür yadına. Bağban idi atası. Amma tən ele dilləndirirdi ki... ele bil konservatoriyada, nə bilim, kimin sinfini bitirib, ele bil Filarmoniyada neçə-neçə müəllif konserti verib...”

Müəllifin xarakter toplusu olan insan portretləri ilə oxucunun tanışlığı beləcə davam edir və Hidayətin özünəməxsus bədii ifadə vasitələrinin təqdimatı ilə on-ların daxili aləminə nüfuz etmək mümkün olur. Beləcə, Sultanın bələdçiliyi ilə Kazi-mı, “kiyevli yəhudi balası” Dimanı, Ka-malı və onu hamudan əvvəl “kaşf edən” Günyaz kişini görürük. Sona Miriqzını, Firəngizi, Rənani, Akifi, Usubu, Babəş Savalanı, “nəçənniyi nəçənniy olduğuna görə, nə desə də inciməyən” mülis nəfəri Qulamovu, qarşılaşdığı şəxslərə “nə qədər böyük adam olsa da insan kimi yanan” Şura xalanı, əsər boyu birçə kəlmə danış-mayan Kristinani, nazir müavini Stepano-vu yaxından tanıya, onların mahiyyətini ortaya qoyan fikirləri, hətta birçə replika-ları ilə həyat fəlsəfələrini duya bilirik.

Bunlar hər biri öz yaşantıları və əməl-ləri ilə Hidayətin kəşf etdiyi insan qrupu, qərribə bir duyumla yaratdığı və təqdim et-diyi dünyanın hərəkətverici qüvvələridir. O qüvvələrin hər biri xeyir və şər olma-ğından asılı olmayaraq missiya daşıyıcılarıdır. Onlar məzmunca eyniyyət yaradır, bəzən öz mahiyyətlərindən doğan ziddiy-ətləri ilə həyat konfigurasiyasını tamamlaya bilirlər.

Buna görə, XX əsr ədəbiyyatında ya-radığı insan obrazlarına görə seçilən Er-nest Heminqvayın “Nəsr- dekorasiya sə-nəti deyil, arxitektura” sözləri yada düş-ür. Bu, söz arxitekturasının yaradılmasın-da, fikrin bədii təsir gücünün qüvvətləndirilməsində sintaktik fiqurların yaratdığı heyratamiz şəbəkəni görməyə, hətta özü-nü bu konfigurasıyanın içində görməyə imkan verir. Fərqi yoxdur, hadisə hansı za-manda və məkanda baş verir, Jeleznovods-

kun şaşırdıcı gözəlliklərinin məcmusu olan geniş təbiətdə və yaxud Moskvada, “Növ-bətinin yanından uzun dəhlizə daxil olan-da sağ köl üstə dördüncü qapının arxasın-da” divarların arasında... Zəngəzurun balaca bir kəndində, “yüz illərin qonşulu-luğunda yaşamış” insanların mühitində və ya nəfəskəsən iri şəhərdə, lap Ərzni din-cərliyində, harada cərəyan etməsindən asılı olmayaraq adamlar və onların hərə-kətverici qüvvə olduqları hadisələr o şə-bəkə daxilində baş verir.

İrəvanda xal qalmadı... “İrəvanda qalmayan xallar” leytmo-tivdir və həmin leytmotivin axarı ilə ilk baxışda, povestin epizodik görünən perso-najlarından birinin, lakin əslində, yada düş-şən və yaxud cərəyan edən hadisələrin mərkəzində dayanmış Kamalın həyat hekayəsinin dramatik tarixçəsinə qoşuluruq. Bu, belə baxanda, qəlbinin dərinliklərində gizlənməmiş, ancaq bağban əlinin barmaq-ları ilə tən pərdələrində köklənən dərdin hekayəti deyil. Heç onun gəncliyinin ilk sevgisi olan “irəvanlı qızın”, Sevdanın özü ilə İrəvana, oradansa Ərdəbilə apardığı, “qizilgüllərin açan vədəsi, çayların daşan vaxtı”, Kamala qovuşmaq üçün keçmək istədiyi Arazda boğulan bir sevginin kədə-ri də deyil. Belə baxanda, Kamalın üstün-dən keçib getmək istədiyi, “kəndlərdən yetmiş-səksən kilometr aralı”da olan Xu-dafərinə yaxın düşə bilməməyi də o dərd-din hekayəti deyil.

Bu, bir millətin bərkəiyəciyi qədər ge-də biləcəyi yolun hekayətidir.

Bu, “Atası yolçular haqqında məhmlər oxuyardı, belə məhmləri dinləyən sanki diyarbadiyar köç eləyən yolçulara oxşay-ardı”- düşüncəsinin fokuslaşdığı bir tale hekayətidir.

Bu hekayət ibrətamizdir. İndi, ədəbi taleyinin ən uğurlu vaxtlarını yaşayan, ki-tabının layiq görüldüyü sanballı mükafata görə onu təbrik etməyə gələcək adamlar-ın, ardı-arası olmayacaq telefon zənglərinin əlindən baş götürüb ancaq sükutun və-rə biləcəyi rahatlığa can atan Sultan belə, o hekayətin haraya qədər davam edəcəyini bilmir. Amma yeddi yaşının tamam olma-dığından birinci sinfə götürülməməsinə görə üz tutduğu, ancaq dağların arasına sı-ğınmış kəndlərdə deyil, bütün Yer üzün-də ən qüdrətli adam bildiyi kolxoz sədri ilə söhbətindən başlayan xatirələrin ömür bo-yu unudulmayacağına əmindir.

Nəcəf müəllimdən eşitdiyi, indi də qulaqlarında cingildəyən “Yaşm çatmır hələ... Maarif nazirliyinin təlimatında yazılıb ki...”- sözlərindən sonra kolxoz səd-rinin qabağını kəsərək ona verdiyi suallar kimi:

“– Maarif nazirliyi kimdir?

Sədr başa düşdüyü tərzdə izah eləmişdi. – Bəs təminat onun nəyidir?

Təlimat təminat kimi qalmışdı ya-dında.

Sədr yenə başa düşdüyü tərzdə izah eləmişdi.

– Sən böyüksən, yoxsa o maarif nazir-liyi?

Sədrin cavabı indi də yadımadır:

– Baxır yerinə, burda mən böyüyəm, orda o.

– Onda Nəcəf müəllimə də, mənə məktəbə götürsün.

– Ə.Nəcəf, – sədr müəllimə göz vur-muşdu, – bunu niyə götürmərsən məktə-bə?”

Bəlkə də, “sədrlərin müəllimlərə vur-duğu gözdür” İrəvanda qalmayan, qala bilməyən xalları perikdirən..?

Harada, nə vaxt baş verməsindən asılı olmayaraq povestdə cərəyan edən hadisə-lərin hər birində İrəvanda qalmayan xallar-ın göynərtisi var. “İrəvanda qalmayan xallar”, sadəcə olaraq, bir xalqın nisgili, kökünün su axtardığı ağacın həyat uğrunda çarpışmasıdır.

Və beləcə, kədərdən süzülən işıqda o hekayətin personajlarını təqdim edən Hi-dayətin yaratdığı kompozisiyada qurulan sistemin tərkib hissəsinə çevrilməyimiz-dən xəbərimiz olmur. Bu, ona görədir ki, onun oxucusu Sultanın yol yoldaşına çev-rilir, özünün uğurlu taleyini yaşayan “Sə-dət”i də vərəqləməyə, onun baş qəhrəma-nı Günelin hissələrini yaşamağa da daxil istəyi ilə qoşulur. Ancaq bunlardımı? Yox, ümumilikdə, Hidayətin müəyyən xar-akter xüsusiyyətlərinə görə ümumiləşdi-rərək ədəbi tipə çevirdiyi obrazların hər biri, əsərin süjet xəttindəki inkişaf dina-mikasında iştirak edir.

Bunların hər biri canlı obrazlardır, müxtəlif temperament və həmin tempera-mentin müəyyənləşdirdiyi xarakter key-fiyyətlərinin individuallaşdırdığı obrazlar. Biz onların hər birinin, hətta Qərbi Alma-niyadan olan jurnalist qadının, əsərdə han-sı situasiyadada görmədiyimiz, lakin bir cümləsi ilə Sultanın yada saldığı Yeleno-rada da o individumluğu görürük. Bu al-man qızını birçə cümlə ilə, “Mən öləndən sonra sakit olacağam”- ifadəsi ilə oxucu-nun yaddaşına yazmağı bacaran müəllifin ustalıqla yaratdığı personajların heç biri göyəndüşmə deyil. Sultanın atasına, bağ-ban Kamala “Kamal, çoxdan əhd eləmişəm ki, İsgəndərin toyunu sən çalasan”- deyib, arzusunu dilə gətirən Günyaz, “öz köhnə “Moskvic”i ilə” dostlarının dadına çatan Mürvət, “yəhudi balası” Dima, usta Turab, “birçə qızının bağbanla evlənməsi-ni ağlına belə, gətirə bilməyən” Müzəffər, bunlar hamısı Hidayətin yaratdığı obrazlar

qalereyasını tamamlayır. Həmin personaj-ların heç biri hadisələrin cərəyan etdiyi məkanda, Ərzində deyil, yazıçının yarat-dığı mükəmməl kompozisiyada yer alıblar. Onlara XIX əsrdən dünya ədəbiyyatı nü-munələrində görünən “xırda adamlar” ka-teqoriyasını tamamlayan personajlar kimi də baxmaq ona görə mümkün deyil ki, müəllifin təqdimatında bu insanlar mənşə-yinə, sosial mövqeyinə görə fərqlənsələr belə, xarakter kimi tam görünür və harmo-niyanın tərkib hissəsinə çevrilə bilirlər. Onların hər biri povest boyu qarşımıza is-tər mənəviyyət, istərsə də əxlaq daşıyıcı-ları kimi çıxır. Bu keyfiyyət yazıçı Sul-tanın uşaqlıq vaxtlarından itirdiyi, qəlbində təkcə böyük məhəbbəti deyil, insanlığı zi-notləndirən ən alıcınab xüsusiyyətləri də saxlaya bilmiş atası Kamalın şəxsində qə-barıq görünür. Yeri gəlmişkən, Hidayətin oxşar “xırda adamlar”ını onun “Ömürdən uzun gecə”sində də görürük və etiraf edərk ki, həmin insanlar oxucu yaddaşında silin-məz izləri ilə qalır. Bu, Hidayətin öz per-sonajlarına yanaşma manerası ilə birbaşa bağlıdır və ona görədir ki, əsərlərinin hər birində, ən epizodik iştirakına baxmayaraq onun personajları öləri görünür. Ona gö-rədir ki, Ərzni dincərliyində uğurlu gənc yazıçının təmasda olduğu və yaxud xatır-lamaları ilə hadisələrin süjet xəttinin inki-şafına qoşulan heç bir kəs artıq görünür. Sultanın özü, o böyük ölkənin ədəbi mü-kafatını qazandığını qəzetlərdən öyrənən, ədəbiyyat dünyasının ulduzu olaraq parla-maqda olan yazıçının həyatına müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif məkənlərdə qoşulan bu adamların hər biri İrəvanda qalmayan xalların sızasında göynəyir. O sızı Sultanın əbədi yol yoldaşı olacaq xatirəsində ele bu cür danışır: “Atası yolçular haqqında məh-milər oxuyardı... Belə məhmləri dinləyən sanki diyarbadiyar köç eləyən yolçulara oxşayardı...”

Hə, “İrəvanda xal qalmadı” yolçuluğa köklənən insanların məhması imiş...

Belə olmasaydı, məhmda bir belə ürək yağısı, sadəcə, olmazdı, ola bilməzdi.

“... İndi dincərliyin qənsərindəki qoca palıdın altında, qayanın üstündə əyləşib dünən olanları xatırlayırdı. Yalnız dünən, srağagünü xatırlayırdı, oradan o yana get-mirdi, keçmişlərə baş vurmaq istəmərdi. Bilirdi ki, bir az o yana getsə, ordan da o yana gedəcək, sonra lap o yana...”

Bu, Hidayətin baş qəhrəmanı, hətta prototipi kimi də qəbul edə biləcəyimiz Sultanın ağlına gələn, “ordan o yana gedə biləcək” yol yolçuluğunun üfərtisidir. Bu, “İrəvanda qalmaya biləcək xalların” vahi-məsidir ...

Amma təbii ki, ruzgarların yön götü-rüb əsdiyi həmin məqamlarda “ulduz öm-rünün” astanasından təzəcə keçmiş yazıçı üçün, hətta Sultan Oğuz üçün ağlagəlməz görünən o saatlarda onu narahat edən birçə məsələ var. Bu, ayın 28-nə iki istiqamətə aldığı o iki təyyarə biletinin hansına üs-tünlük verməsi məsələsidir. Bir Moskvaya, digəri Kiyevə alınmış təyyarə biletlərindən biri onu hay-küydən, bir vaxtlar həsrətlə gözlədiyi şöhrətin şirasına uçub gələn milçəklərin hələlətkən vizitlärinn-dən qurtarmalıydı. Moskvada olardsa, Ka-zımı çağıracaddı oraya: “Orada hər şey sa-kit idi; nə düşmənlər vardı, nə yalan tərifi dəyənələr, nə təbriklə gələnlər vardı, nə də arxasınca onun kölgəsini qamçılayanlar... Ona görə də o xəbər qəzetdə çıxan kimi Moskvaya getmək qərarına gəldi”.

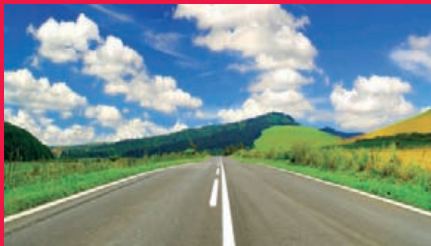
Amma şöhrətin ətrafına yığılmaq istə-yən, dünənə qədər görmədikləri, bəlkəm heç görmək istəmədikləri insanın yanında yer almaq üçün bəhsəbəhsə düşən kəslər-dən qaçmaq elə də asan məsələ deyil: “Moskvada rastlaşacağı basırıq birdən ağ-lına gəlir və ele həmin andaca “Kiyev düş-düyü yadına,yaşıllıqların nəhəng guşəsi Ki-yev. Orada Dimadan başqa tanyanı yox. Ukrayna yazıçılarından birçə Borislə ta-nışdır, o da indi xaricə ezamiyyətə gedib. Dimadan xahiş edərk ki, heç kəsə xəbər verməsin. Elə Dimanın özü də belə istə-yər. Dimaya da belə xoşdur. Həyatı yaman bilir yəhudi balası (o, Dimanı hərdən belə çağırardı və bu, Dimanın da xoşuna gələr-di). Məzəli söhbətləri, dadlı-duzlu lətifə-ləri var, iki-üç həftəliyə Sultan unudar ədəbiyyatı, qələmi, dünyanı, yox, unutmaq mümkün deyil bunlar. Bu təbriklərdən, ürəkli-ürəksiz sözlərdən qurtarar yaxasını. Yadlar arasında olanda adam özüne kənar-dan baxa bilir...”

Bu, Sultanın bir vaxtlar can atdığı şö-hrətin indi verdiklərindən, verə biləcəklərindən baş götürüb getmək istəyidir.

O, ümumiyyətlə, indi çox şeylərin əlindən bezib, usanıb. Həyatda hər şey bu cürdür, elə, beləcə, bir vaxt can atdıqların birdən-birə bezdirir və onların hamısından baş götürüb uzaqlara, heç kimin tanıya bilməyəcəyi yerlərə getmək istəyi baş qaldırır.

İrəvanda

yol

istəram...

Əvvəli səh.8

Bu belədir.

Sultanın yeni romanı olan, çap edildikdən sonra ona ağlagəlməz şöhrətlə bərabər, ən böyük ədəbi mükafatı gətirən “Səadət”lə indiyəcən soyuq baxışlarda hərarət yarada bildiyini, ədəbi mühitin elitasına ayaq basdığını və istisnasız olaraq bütün məclislərin ən arzu edilən qonaqlarından birinə çevrildiyini görür. Onu alqışlayırlar, harada olmasından asılı olmayaraq publika onu əhatə edir, ancaq çoxsaylı oxucuları deyil, ölkənin ən mötəbər nəşriyyatları “Səadət”in ikinci hissəsinin nə vaxt yazılacağı ilə maraqlanır, ucsuz-bucaqsız ölkənin müxtəlif yerlərindən ən titullu tərcüməçilər onu dəng edir, romanın tərcüməsi üçün icazə verməsini xahiş edirlər. Onun istedadını qiymətləndirir və onu sevirlər, lakin bununla bərabər, Sultanı istedadının qaldırdığı yerdə görmək istəməyənlər, hətta ona düşmənçəsinə münasibətini gizlətməyənlər də tapılır. Nəticə olaraq hər iki faktorun təsiri ilə yaranan hissənin diffuziyası baş verir. Bunları, XIX əsrin sonlarında Herbert Spenser, şöhrətin zirvəsinə çatan insanların böyük əksəriyyətində baş verən psixoloji yükü “materializm və rəşionalizmin özünəməxsus qarışıqının sindromu” adlandıırırdı. Buna görə idi ki, cəmiyyəti individumların aqreqatı kimi təqdim edən sosioloq bu sindromun çox vaxt qaçılmaz olduğu qənaətindəydi.

Lakin şöhrət pyedestalinə yenicə ayaq basan Sultan o sindromdan daha çox özünü, uşaqlıqdan bəri içində saxladığı duyğuları itirməkdən qorxur. Bilir ki, atasının tarının pərdələrindən baş qaldıran, dillənən, indiyəcən qulağından getməyən və belə görünür ki, heç vax da getməyəcək bircə havadan başqa, o, hər şeydən bezə bilər...

Ərzni dincərliyində, “seçilmişlər” üçün nəzərdə tutulan korpusda, “uzun dəhlizin başındakı otağın qapısını açıb” içəri keçənə, “televizorun üstündəki vazaya qoyulmuş təzə tər gülləri, stoldakı dəmdəsgahı, açılan süfrəni, düzülən cürbəcür soyuq qəlyanaltını, irili-xırdalı qədəhləri” görüb də heyrlənməyəydi heç yadına düşməzdi ki, bu gün aprelin iyirmi yeddisiydi.

Heç televizoru açıb orda “Spartak” a 0:1 hesabı ilə uzudan “Neftçi”-nin halını görməyəydi, 15 il əvvəl də qayıtmazdı...

Hidayətin kompozisiyasında hadisələr lirik ricətlərlə bağlıdır. Və bu bağlantılar o qədər təbii baş verir ki, oxucu nöinki zaman fərqi-nin, heç məkən fərqi-nin də necə dəyişdiyini hiss etmir. Beləcə, hiss edilməyən zaman və məkən fərqi-ndə yazıçı Sultanla onun tələbəlik illərinə qayıdırıq, onun ən mərhəm hissələrinin ovqatını yaşayırıq. Onun və iki tələbə yoldaşının, Rəna ilə Firəngizin uzaqda qalmış tələbəlik illərinə Sultanla birlikdə dönür və gələcək hadisələrin gedişatına hazırlaşırıq: “Onlar üç dost

idilər: Sultan, Firəngiz, Rəna.

Paxıllar dal-dala gah “Üçlər şurası” deyirdilər onlara, gah “Üç-bucaq” deyirdilər, gah “Üçbulaq”... Bu sözlər onlara da gəlib çatırdı (dünyada xəbərçilər də lazımlı olur...). Onlar keflərini poz-murdular. Rəna isə bir dəfə auditoriyada ucadan dedi ki, hər kəs belə ayamalarla fəxr eləyə bilər! (Rəna şəhər qızıydı, özü də sözü üzə deyən idi).

“Üçbulaq” kitabxanada bir yerdə dərs hazırlayırdı, kinoya, teatra bir yerdə gedirdi”.

Bunlar çoxdan keçmiş dönmüş hadisələrdir, lakin hər keçmiş olan itmir, unudulmur, əksinə, yeni başlanğıclar üçün impuls olur. O impulsun kinetik enerjisi daha çox insanın daxili gücüdür.

Müəllifin gəldiyi qənaət belədir.

Və Hidayətin yaratdığı problem-situasiyalarda onun zəngin obrazlarla dolğun personajları həmin keçmişin ölənməkdə olan ocağındakı közətiləri körkəlləyə bilir. Bu, ancaq bircə anda lazım gələn cəhddir və belə də olur. Elə asta-asta alova çevrilən o köznü yaratdığı işıqda müəllifin təqdim etdiyi yeni personajlarla tanış oluruq. Bunlar kaloritli və dinamikdirlər, həyat haqqında öz fəlsəfələri var və onların əsərin süjet xəttinin inkişafında oynadıqları rolun böyük-küçlüyündən asılı olmayaraq oxucunun yaddaşında dərin izlərlə qalacaqları da şübhəsizdir. Dincərliyin həkimi Sona Miriqızı, Sultanın tələbə yoldaşı Firəngiz, nazir müavini Stepanov, dincərliyin gözetçisi Usub və digər personajların hər biri Sultanın ancaq yaddaşına deyil, qəlbinə, ruhuna hopmuş o mahnının dillənməsində iştirak edəcəklər.

İrəvanda xal qalmadı...

Hələlikse Hidayətin xüsusi bir ruhla yaratdığı, bəlkə də özünün prototipi olan Sultan uzaq olmayan, bəlkə də əl çatması məsafədə dayanmış keçmiş, öz gəncliyi ilə söhbətləşir. Onun yaxından və uzaqdan tanıdığı şəxslər gəlir gözünün qabağına. Ərzni dincərliyində Sultan hər bir kəsi görməyi ağıllına gətirərdi, bircə onu, Firəngizi yox və budur, Firəngiz Sona Miriqızı ilə onun otağına qalxıb, bir az da dəbdəbəli sayıla biləcək stolun arxasında oturub, bir azdan hətta onun sağlığına bədə qaldırıcaq. Bunlar bir azdan olacaq, amma indi, qonaqlar üçün musiqi səsləndirməyə görə Sultan özü ilə gətirdiyi vallar arasında seçim edir. Firəngiz isə onun nə axtardığını bilir, lakin niyə o valı gəzdirdiyi anşırda bilmir: “Sultan niyə o köhnə valların içində “İrəvanda xal qalmadı”nı axtarırdı? Niyə ilk dəfə bu valı pətfəyə qoydu? Niyə o gecə neçə dəfə dinlədi bu mahnını? Atasının sonu kədərli ilk məhəbbət nağılını xatırlayırdı? İlhamənin sol yanağındakı qəşəng xala görəmi seviridi o mahnını? Bəlkə Xanın avazına görə. Xanın başqa mahnıları yoxdumu?”.

Firuzə nə qədər duyğulu, ağıl-

lı və savadlı olsa da bu sualların ancaq Sultanın bildiyi cavabını tapmaqda çətinlik çəkir.

O, hardan bilsin ki, həmin mahnıya çökmüş o qəm, o kədər yüz il sonra yaranacaq həsrətin bağrında bitən Dərd olacaq...

Bircə Sultan sövq- təbii duyur mahnının havasında gizlənmiş nisgil dolu fəryadı, o bilir bu mahnıdakı sirli kodları...

Deyəsən, Sona, gənc olmasına baxmayaraq, Ərzni dincərliyinin sayılan-seçilən həkimlərindən biri kimi tanınan, Təbrizdə doğulmağını, orada boya-başa çatmağını gizlətməyən, əksinə, bir az da qürurla bunu deyən erməni qızı intuitiv olaraq bu havada nəse duyub... Və buna görə də Xanın ifası bitər-bitməz o mahnını özü, bir az da həmin yangı ilə davam edir:

“İrəvanda xal qalmadı,
Gəncədə Sultan qalmadı...
Daha məndə can qalmadı...
Ay, o nə xaldır- üzə düzdür-müsən,

De görüm, nə xaldır- üzə düzdür-müsən?

Xal - mənim,
Yar - mənim,
İxtiyar - mənim...

Ay, de görüm, nə xaldır - üzə düzdür-müsən...

Atam oxuyardı bu sözləri, özü kamançada çalıb- oxuyardı atam. Atam mənənin təmiz danışardı azərbaycanca, həmişə Azərbaycan mahnıları oxuyardı. Heç bilmirəm, niyə ermənəcə oxumurdu?”.

Bunu Ərzni dincərliyində həkim işləyən, milliyətcə erməni Sona deyir.

Bu atmacanı isə yenə milliyətcə erməni, həmin dincərlikdə gözetçi kimi çalışan Usub əlavə edir: “Əşşi, ermənilərin heç mahnısı var ki? Bir on beş il, iyirmi il əvvəl bu Ərznidə elə hamı Azərbaycan mahnıları oxuyurdu. Onda burda azərbaycanlılar çox idi, çox-chox idi”.

“– Dikar! Nastoyaşiy dikar! – əllərini aşırma! şalvarının rezinlərində oynatdı nazir müavini”.

Bunu isə dincərlikdə müalicəyə və istirahətə gəlmiş nazir müavini, indicə məclisi tərk eləmiş Usubun arxasınca, Stepanov deyir.

Yeri gəlmişkən, povestdən çəkilən sitatları yazdıqca xırda, bəlkə də əhəmiyyətsiz görünəcək bir məqamı, əsərin 1983-cü ildə, indiki Ermənistan Respublikasının ərazisində, Ərzni dincərliyində yazıldığını xatırladıq. Onu da xatırlatmağı lazım bilir ki, yaşadığımız indiki zamanlarda SSRİ KQB-sinin “Novruz yumurtalarının, belə, boyanmasını nəzarətdə saxladığını” iddia edənlər kifayət qədərdir.

Onu da, yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, Hidayət bu povesti yazarkən dövlət teatrının, Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Teatrının direktoru, Ermənistan Yazıçılar İttifaqı Azərbaycan ədəbiyyatı şurasının rəhbəri idi. Amma bunları yazırdı...

Bir daha yada salırıq ki, yazıçının, povestin bədii gücünü, mü-

kəmməl kompozisiyasını və parlaq personajlarını şərtləndirən sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən söz açdığımız məqamda Hidayətin şəxsinə “KQB ilə mübarizə aparmış ədəbiyyatçı” obrazı yaratmaq fikrindən çox-chox uzağıq. Hesab edirik ki, Hidayətin özünün də ürəyinin ən dərin guşələrində belə bir oxşar bir istək keçməz... Lakin həyatda elə faktlar var ki, onun yəmindən sükutla, elə-belə adlamaq olmur. Biz isə dəyərlə oxucumuzun diqqətini parlaq ədəbi istedadla şəxsiyyətin birləşməsinin nə qədər zəruri bir məqamlar yaratdığına yönəltmək istədik.

Povestdə nazir müavini Stepanovun yazıçı Sultana növbəti suallarının şahidi oluruq: “Yeri deyildi, amma Stepanov birdən soruşdu:

– Kak vı popali syuda, Sultan Kamaloviç?

– Kuda?– təəccüblə soruşdu.

– V Armeniyu. Vı izvestny pi-satel. Mne prosto interesno.

– İndi torpaq istəyəcək xəstəmiz,- dedi Sona, – Stepanovun adını qəsdən çəkmədi, – çalışacaq sübut eləsin ki, ermənidir. Belə söhbətlər indi yaman dəbdədir burada,- istəhzalı gülüşünü boğa bilmədi.

– Mənim atam da burda yaşayıb, babam da, babamın ulu babaları da... – azərbaycanca dedi Sultan, ayağa qalxdı, otaqda var-gəl elədi, unutmuşdu Stepanovun ancaq rus dilini bilməsini, Firəngiz yenə tərcüməyə başladı: – Bayaq eşitdiniz Usub nə dedi. – Əvvəllər burda hamı Azərbaycan mahnıları oxuyurmuş... İndiyəcən yaşayır o mahnılar. “Ərzni” nədir” Erməni sözüdür? Sözü kökü “ərz” deyil? “Ərz” bilirsiniz nədir, yoldaş Stepanov, qədim türk sözüdür, “Yer kürəsi” deməkdir.

Telefon zəng çaldı və Sultan fikirləşdi ki, yaxşı oldu, bəlkə söhbətin məcrası dəyişilə”.

Hidayətin yazı manerası (əslində, buna təfəkkür manerası demək daha düzgün olar, ona görə ki, hər bir yazı müəllifinin təfəkkür ölçüsüdür) fərqlidir. Orada onun qəhrəmanlarının uzun-uzadı dialoquna və yaxud monoloqlarına rast gəlmək mümkün deyil. O, təqdim etdiyi xarakterdəki strixləri qabardır, portreti təsvirində necə canlandıracağını isə oxucusunun öhdəsinə buraxır. Babasının babasının... babasının da bu yerlərdə doğulduğu yazıçı Sultanla Krasnodardan gələn buralara çıxan, orasa haradan gətirdiyi məlum olmayan nazir müavini Stepanovun dialoqundakı mənzərə kimi... O kiçik dialoqda bu möcüzə şəhərin ruhunun hopduğu mahnıların adı çəkil-məyən, lakin hansısa şəhri səslə eşitdiyimiz sözləri kimi:

*İrəvanda yol işlərəm,
Xəncəlimi gümüşlərəm.
Bir öpərim, bir dişlərəm...
İrəvanda ayaq quşu
Gedər yazı, gələr qışı.
Yaxşı olar yar görüşü...
İrəvanda Çarşı bazar,
İçində bir gəlin gözər.
Dərdlərime dərman yazar...
İrəvanda Zəngi çayı,
Hüsnün mat eyləyir Ayı,
Mən yazıq yetimin payı...
İrəvanda olar düğü,
Tacırlar bağlayar yülkü,
Hindistandakı qul tək...
İrəvanda xan qalmadı,
Gəncədə soltan qalmadı,
Daha məndə can qalmadı....*

Hər bir süjet xəttinin təbii və öz axarı xətlə getməsi, həmin xətti inkişaf etdirməli olan personajların “göy döndüsmə” olmamalarını şərtləndirən başlıca faktor Cəfər Cabbarlı bir cümlə ilə belə ifadə edirdi: “Tipik şərait və tipik qəhrəmanlar”. Bu nöqtəyi-nəzərdən Hidayətin obrazları xüsusilə seçilir və tipik şəraitin inkişafına təkan veridi hadisələr ancaq personajların açılmasına deyil, bədii əsərin dolğunluğuna xidmət edir.

Və biz “İrəvanda xal qalmadı...” povesti ilə üz bəüzük...

Qarşımızdakı kitab isə bir Mil-lətin dərdlərindən yaranmış elegiyadır.

Yaddaşımızda Qaf dağındakı Simurq quşu haqqında bir əfsanə yazılıb, odlara yanan, yenidən öz külündən yaranan quş haqqındakı əfsanə.